

РОЗДІЛ І

СВОБОДА СОВІСТІ – АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА СЬОГОДЕННЯ УКРАЇНИ ТА СВІТУ

В.Єленський (Київ)

ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ» – 10 РОКІВ

ПЕРЕДІСТОРІЯ

У СРСР ніколи не існувало загальносоюзного закону, який би регулював відносини між Церквою і Державою. «Базовою» у цій сфері вважалася постанова ВЦВК і РНК РСФСР від 8 квітня 1929 р., що забороняла релігійним об'єднанням усе, що можна було заборонити: від надання матеріальної підтримки віруючим – до зберігання в храмах літератури і від організації рукодільних гуртків – до лікувальної допомоги одновірцям. Причому «Положення про релігійні об'єднання в Українській ССР», затверджене указом Президії Верховної Ради УРСР без малого через півстоліття, у листопаді 1976 р., не тільки залишило в силі всі сталінські заборони, а й додало до них два нових.

Крім того, існувала велика кількість різноманітних інструкцій, постанов і актів, які урізують і без того мінімальні релігійні права громадян. Те, що після цього залишалося, розтоптувалося «звичайним» радянським правом. Початковий імпульс спробам створення загальносоюзного законодавства про релігійні організації був заданий посиленням унітарних тенденцій в управлінні країною і необхідністю уніфікувати багато республіканських указів – які або забороняли самокатування та самобичування (Вірменія), колядувати на всій території Литви, або встановлювали порядок відправлення померлих від гострозаразних хвороб у Росії.

Природно, дискусії про параметри нового законодавства велися в найвужчому колі функціонерів, яким у майбутньому й належало втілити його в життя. Тому йшлося лише про конкретизацію правових форм, запровадженні ще серйозніших обмежень на діяльність релігійних організацій і пожорсткішання покарань за їхнє порушення.

Неспішні уточнення й узгодження були перервані горбачовськими реформами. Країна стрімко здолала шлях від обережних зауважень у ліберальній московській пресі про порушення «ленінських принципів свободи совісті» до звинувачення автора цих принципів у винищенні духівництва й пограбуванні Церкви. Єпископські панатії ставали обов'язковим атрибутом президій номенклатурних зборів, молитовні зібрання проходили в палацах спорту, із підпілля виходили греко-католики, п'ятидесятники, свідки Єгови, а багаторазово затаврований «Правдой» Біллі Грем проповідував у «Лужниках».

Щодо релігії пізньорадянське суспільство досягло консенсусу, недосяжного в питаннях суспільно-політичного устрою, економічного режиму й міжреспубліканських кордонів. Релігійні зміни цілком вписувалися у констатуючу формулу реформ («Так жити не можна!»), зміст, напрями, масштаби, динаміка й гранична соціальна ціна яких залишалися нез'ясованими.

При цьому ще більшій ерозії піддавалися старі цінності, що далі заглиблювався процес дезінтегрованості радянського простору, тим привабливішими були релігія і релігійні цінності в очах представників еліт і контреліт, націлених на пошук (зміну) джерел легітиматії. З одного боку, Церква завжди сприймалася як сила очевидно опозиційна. З іншого боку – у суспільній думці брежневської пори досить глибоко вкоренилося уявлення про зв'язок духівництва, головним чином православного, із партійно-державною бюрократією. Ці уявлення об'єктивувалися в соковитому фольклорі, де герой – священик чи єпископ – обходить у соціальній ієрархії секретаря райкому чи обкому й у непохитній народній упевненості, що всі попи – комуністи. Таке суперечливе сприйняття Церкви різними суспільними верствами парадоксальним чином створює їй найширший базис соціальної підтримки. Природно, заборони, які сковували діяльність Церкви, до 1991 року розсипаються повністю.

Законодавцю залишалося зафіксувати в правових формулах досягнутий рівень релігійних свобод. Союзний закон, ухвалений у жовтні 1990 р. після гострих, але коректних дискусій, вийшов цілком ліберальним. У будь-якому випадку, М.Горбачов, який заявив у своїй прощальній промові про те, що релігійна свобода при ньому стала реальністю, мав для цього достатні підстави.

ІСТОРІЯ

Хоча в 32-х статтях проекту українського закону «Про свободу совісті і релігійні об'єднання», запропонованих Верховній Раді, і містилося 58 положень, як були відсутні в законі союзному, він повністю зберіг його філософію. Ухвалений 23 квітня 1991 р. закон закріпив за релігійними організаціями права, абсолютно немислимі ще недавно і цілком природні сьогодні. Церква отримала статус юридичної особи, права відкривати школи, духовні навчальні заклади, створювати підприємства, добродійні установи, засоби масової інформації, видавати літературу, імпортувати й експортувати богослужбові предмети тощо.

Ряд положень закону робив його одним із найліберальніших у колишньому СРСР і навіть у всій Центрально-Східній Європі. Він не тільки проголошував відокремлення Церкви від Держави і школи від церкви, а й рівність усіх релігійних організацій перед законом; право на існування релігійної організації в силу самого факту її створення, а також спрощений порядок придбання релігійною громадою статусу юридичної особи. Закон не встановлює випробувальний термін для релігійних організацій і не знає відмінностей у статусі Церков більшості й нечисленних релігійних організацій, у тому числі нових і нетрадиційних для України; право на створення релігійних організацій визнається за всіма, а не лише за громадянами країни.

Зрозуміло, обговорення законопроекту супроводжувалося дискусіями. Приміром, навколо виключного права Церкви на виготовлення культових предметів, можливості надання шкільних будинків для занять недільних шкіл чи богослужіння в одному храмі двох і більше общин по черзі. Однак про те, що незабаром Церква опиниться в центрі найжорстокіших суперечок на всьому пострадянському просторі, мова навіть не заходила. Ніхто з тодішніх депутатів не вимагав особливого статусу для жодної з Церков; ніхто не брав під сумнів принцип відокремлення Церкви від держави й ніхто не закликав до створення списку «нечистих» релігій.

Минуло зовсім мало часу, і в Україні, як і в інших країнах колишнього СРСР, усе чіткіше й голосніше стали заявляти про себе сили, які вважали, що релігійної свободи в їхніх суспільствах надто багато й розподіляється вона занадто рівномірно, отже - несправедливо. Україна, доводили вони, не країна емігрантів, де всі отримують рівні можливості; вона має 1000-літню християнську історію, виключну роль у якій зіграли православ'я і католицизм східного обряду, і їхній привілейований статус треба закріпити законодавчо.

При цьому історичні Церкви, ослаблені комуністичним режимом, і не можуть конкурувати з відмінно відмобілізованими й прекрасно фінансованими зарубіжними релігійними центрами. Присутність на українській території зарубіжних релігійних організацій, яка дедалі зростає, здатна радикально змінити конфесійну карту країни й створює серйозну загрозу національно-релігійній ідентичності. Таким чином, Держава зобов'язана надати історичним Церквам дійову підтримку, а зарубіжна експансія має бути зупинена.

І, нарешті, релігійна ситуація в Україні, доводили опоненти системи державно-церковних відносин, що складалася в країні, дуже специфічна. Церква користується, з одного боку, більшою, ніж будь-які інші соціальні інститути, довірою населення. У той самий час центри більшості релігійних організацій перебувають за межами України. Виходячи з цього, Держава повинна домогтися більшого контролю над релігійним життям, всебічно підтримуючи Церкви, які сприяють досягненню її, Держави, інтересів, і обмежуючи вплив тих із них, що цьому перешкоджають.

Ці, як і інші аргументи не залишилися без уваги пострадянських законодавців. Парламент Латвії визначив, що статути нетрадиційних релігійних організацій, які вперше починають діяльність у країні, можуть бути зареєстровані не раніше, ніж через три роки після їх подання.

Закон Литви визнав дев'ять традиційно існуючих релігійних громад і співтовариств. Інші громади можуть звертатися за державним визнанням не раніше ніж через 25 років після їхньої первинної реєстрації в Литві.

Естонський закон «Про церкви й громади» позбавив церкви, чії духовні центри знаходяться за межами країни, права на нерухоме майно, а також рухоме, що має культурну чи художню цінність.

У 1997 р., після жорстокої боротьби, ельцинського вето, клопотань американського президента й Римського Папи, російська Дума прийняла нову редакцію закону «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», яка знищила рівність релігійних громад перед законом.

Дві постанови Ради міністрів Білорусі – «Про хід виконання Закону Республіки Білорусь «Про свободу віросповідань і релігійних організацій» і «Про порядок запрошення в Республіку Білорусь іноземних священнослужителів і їхню діяльність на її території» – рішуче покінчили з «золотим століттям» релігійної свободи в білоруській історії.

Український закон, проте, зазнав мінімальних змін. Лише одного разу, 23 грудня 1993 р., у нього внесли дві суттєві зміни. Перша, до ст.17, про те, що у випадку, якщо на культовий будинок, який знаходиться в державній власності, претендують дві й більше громад віруючих, то державний орган може встановлювати порядок користування будинком по черзі навіть за відсутності на це згоди обох сторін.

Друге доповнення стосувалося перебування в Україні зарубіжних священнослужителів і місіонерів. Відтепер вони могли займатися релігійною діяльністю лише в тих організаціях, на запрошення яких прибули до країни, і тільки за узгодженням із державним органом, який здійснив реєстрацію відповідної української релігійної організації.

Перша поправка викликала бурхливу реакцію православних – здебільшого вони відмовлялися від використання храмів по черзі із греко-католиками. Друга – зарубіжних релігійних центрів та інститутів, які відстежують становище з релігійними свободами у світі.

Однак в цілому міжнародні оцінки цього становища в Україні виглядають досить пристойними. Перша щорічна доповідь державного департаменту США, підготовлена на виконання Міжнародного акта про релігійну свободу 1998 р., зазначає, що українська влада на практиці в цілому шанує релігійні свободи – виняток становлять лише деякі нетрадиційні релігії, що відчують труднощі з реєстрацією, купівлею майна чи орендою нерухомості. Повідомляється, що приклади, коли релігійним організаціям постійно б відмовляли в реєстрації, невідомі. Проте підкреслюється, що священнослужителі й місіонери з-за кордону нерідко відчують труднощі у виконанні своїх обов'язків. Згадується також про тиск, який здійснюють православні церкви в центральному, східному, південному регіонах й греко-католицької – у західному на місцеву владу з метою блокування активності конкурентів і процесу легалізації нових релігій.

Ми, зрозуміло, знаємо й релігійні організації, яким систематично відмовляють у реєстрації, і про випадки дискримінації в зв'язку з релігійними переконаннями, і про сваволю місцевої влади стосовно релігійних меншостей тощо. Проте все ж релігійна свобода в Україні, на відміну від багатьох інших свобод, – реальність. І в другій щорічній доповіді держдепу США про релігійну свободу її навіть згадують серед 32 країн, де ситуація в цій галузі за звітний період (вересень 1999 р. – вересень 2000 р.) поліпшилася.

Чому Україна, що явно не претендує на роль «першого учня» у школі демократії для посткомуністичного простору, виглядає відносно непогано саме в сфері релігійних свобод? Вважаю, основних чинників тут чотири. Насамперед, це конфесійний ландшафт країни, де в конкурентному режимі співіснують як мінімум три центри релігійної сили, які не дозволяють кому-небудь одному безроздільно панувати, дискримінувати меншості й перекроювати під себе за допомогою політичних союзників законодавство про свободу совісті.

По-друге, це слабкість українського націоналізму й відсутність у ньому жорсткої конфесійної ідентифікації, яка серйозно підриває можливості встановлення релігійної монополії.

По-третє, це український тип (типи) релігійної культури, якому важко відмовити в достатньому рівні толерантності до іновірців.

А по-четверте, зауважимо, що діяльність релігійних організацій у пострадянській Україні ще ніколи серйозно не загрожувала позиціям влади – тією мірою, у якій їй, скажімо, загрожувала та сама свобода слова.

ПЕРСПЕКТИВИ

Все це, а також деякі особливості розвитку законодавчого процесу в Україні, й дозволило закону «Про свободу совісті та релігійні організації» дійти до свого десятилітнього ювілею з мінімальними втратами. Сьогодні він виглядає як трактор, спрацьований радянським ВПК, – старий, але працює інколи краще за нові, та й замінити нічим.

Безумовно, в окремих своїх положеннях він декларативний і не «прописує» цілі сегменти державно-церковних і міжконфесійних правовідносин. Зверніться до юриста будь-якого духовного центру – і він швидко перелічить з десятків позицій закону, які вимагають, на його думку, істотних змін і доповнень. Однак, приміром, на одному з «круглих столів», організованих Центром О.Разумкова і Фондом ім. К.Аденауера, представники найбільших церков і релігійних об'єднань не змогли досягти згоди в жодному принциповому питанні щодо можливих змін закону. Практично будь-яке запропоноване нововведення, бажане для однієї церкви, виглядає неприйнятним для іншої. Спроби створення нових законопроектів призводять до незначного чи істотного погіршення початкового. Причому стає дедалі очевиднішим, що розвиток релігійних свобод і релігійних прав людини впирається в усю законодавчу систему країни, ефективність кожної із гілок влади й ширше – у стан цілого соціуму – більшою мірою, ніж у хиби власне аналізованого закону.

Яким бачиться майбутнє закону-ювіляра? Серйозний підхід до цього питання має на увазі відповідь, яку систему державно-церковних відносин вибирає для себе Україна.

Те, що Конституція проголошує відокремлення Церкви від Держави і школи від Церкви, ще не дає нам чіткого уявлення про цю систему. Таке відокремлення декларує основні закони держав із надто відмінними моделями відносин у цій сфері (США й Словенія, Росія і Франція, Японія і Білорусія і т.п.).

Позаторік 49 депутатів Верховної Ради звернулися до Конституційного суду щодо легітимності існування державного комітету зі справ релігії за умов відокремлення Церкви від Держави. Суд відмовив парламентаріям у відкритті конституційного розгляду питання, резонно зауваживши, що міжнародні правові акти не визначають, за допомогою якого саме відомства держава стане забезпечувати на своїй території релігійні свободи.

Однак ось що депутатам, стурбованим державно-церковними відносинами, справді варто було б запитати в Конституційного суду, так це його розуміння принципу відокремлення Церкви від Держави. У нас його ще розуміють по-ленінськи. Насправді європейське трактування відокремлення означає лише те, що Держава не покладає на Церкву виконання державних обов'язків і не примушує державною десницею тримати своїх громадян у слухняності щодо тієї чи іншої Церкви. Режим відокремлення припускає, що державні посади може обіймати чиновник будь-якого віросповідання (утім, не дуже давно президентом Македонії, яка має державну православну церкву, був обраний методист), і що духовництво не утримуватиметься на гроші платників податків.

Чого не означає принцип відокремлення в його європейському, неантагоністичному розумінні, то це витіснення Церкви із соціальної сфери, позбавлення її державної підтримки в здійсненні місії духовного перетворення, виправлення суспільної моральності, у культурній, пам'ятнико- і природоохоронній сфері, у добродійній діяльності й опіці над найменш захищеними категоріями населення.

Очевидно, коли держава Україна остаточно усвідомить, що головним змістом її церковної політики має стати всебічна допомога Церкви «відбутися» у цих сферах її буття, усе це переведеться на правову мову.

Те, що Держава укладає серію домовленостей чи комплексний договір про підтримку діяльності Церкви (Церков), до яких належить більшість віруючих країн, у соціальній сфері, це лише відповідає інтересам тих, на кого спрямована ця діяльність, але також роздержавлює соціум і сприяє становленню громадянського суспільства.

Те, що такі угоди реально можна укласти лише з кількома релігійними організаціями, нормально, і це не є дискримінацією всіх інших. Не була б такою

дискримінацією і допомога держави в збереженні матеріальних пам'ятників, які перебувають у власності (користуванні) не всіх, а лише кількох Церков. І якщо щодо «видимих» шедеврів держава свою відповідальність усе-таки відчуває, то відносно духовних і культурних складових української традиції, до яких варто було б віднести богословську науку, школи іконопису чи церковного співу, такого усвідомлення немає.

І взагалі, тільки-но починають говорити про збереження національно-релігійної ідентичності, розмова плавно переходить у площину посилення репресій проти іноземних місіонерів, «деструктивних», «тоталітарних» і будь-яких інших культів.

Словом, релігійні свободи й державно-церковні відносини – це незавершена сторінка «українського проекту», і дописати її у відриві від інших його сторінок неможливо.

* * *

22 березня 1991 року, під час обговорення проекту закону «Про свободу совісті...» у першому читанні, депутат М.Косів заявив буквально таке: «...Вважаю, що цей законопроект у першому читанні можна прийняти, він нікому ніякої шкоди не завдасть». «Закон шкоди не завдасть» – це вже щось нове», – образився Л.Кравчук, який головував. – Він же приймається для того, щоб була користь!"

Десять років української законотворчості засвідчили тим часом, що нешкідливий закон – це вже чимало.

(Дзеркало тижня.– № 17, 2001)

В.Бондаренко (Київ)

РОЗВИТОК ТА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ КОНФЕСІЙНОЇ МЕРЕЖІ В УКРАЇНІ ЯК ВИЯВ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ

Побудова громадянського суспільства (до якого впродовж років незалежності прагне Україна) в обов'язковому порядку передбачає забезпечення свободи буття людини у соціумі. Цей основоположний демократичний принцип у різних суспільних підсистемах має свої виміри і своє змістовне наповнення. В релігійному середовищі, зокрема, його реалізація відбувається шляхом створення сприятливих умов для розвитку поліконфесійного спектру, надання громадянам права сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, визнання рівноправності діючих релігійних інституцій перед законом тощо. Наскільки ефективно проходить демократизація релігійного сегменту українського суспільства свідчать ті процеси (взяті в контексті кількісних і якісних характеристик), котрі мають місце на конфесійній карті нашої держави.

Станом на 01.01.2001 р. в Україні діє 25405 релігійних організацій 105 церков, конфесій, напрямків і течій.

При широкому конфесійному розмаїтті провідні позиції в релігійному житті нашої країни займає християнство, яке представлено 57 напрямками. Із 24494 релігійних громад, 23688 (або 96,7 відсотки) є християнськими.

За роки державності України конфесійний спектр 43 діючих на початок 1992 р. релігійних фондаций поповнився ще 62 складовими. Прихильники нових для України віросповідних рухів об'єднані у 151 громаді і суттєвого впливу не мають.

Однією з атрибутивних ознак динамічного розвитку релігійного середовища є постійно зростаючий рівень інституалізації Церкви. Її структури (без громад) збільшились із 198 на початок 1992 р. до 911, а відсоток від кількості діючих релігійних організацій за цей період виріс з 1,5 до 3,6.

За кількістю церковних інституційних складових та інтенсивністю їх утворення в регіонах України вирізняються: на заході – Львівська (94) та Закарпатська (60) області, в центрі – м.Київ (149), Житомирська (39), Дніпропетровська і Хмельницька (по 35), в південно-східному регіоні – Донецька (44) та Одеська (39) області.

За останні 9 років найбільше зросла кількість монастирів, число яких збільшилось на 222 і сьогодні нараховує 277. Добровичних місій працює 214 (+93), релігійних центрів та